

Черевченко В.В.

*викладач кафедри зарубіжної
літератури та російської мови,
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини*

ВЕРБАЛЬНІ ЗНАКИ ЕТНОКУЛЬТУРИ В УКРАЇНСЬКОМУ ДИТЯЧОМУ ФОЛЬКЛОРНОМУ МОВЛЕННІ

У статті характеризуються вербальні знаки етнокультури в українському дитячому фольклорному мовленні, розглядається концептуально-мовне тло колискових пісень та забавлянок.

Language conceptual background of lullabies, verbal forms of ethnic culture in Ukrainian children folklore speech are dealt with in the article.

Народна дидактика здавна використовувала рідну мову як провідний засіб виховання дітей. Немає народу, байдужого до материнської мови, до рідного слова, рідної домівки, рідної землі. Перші систематичні дослідження дитячого фольклорного мовлення з'явилися у середині ХІХ ст. З 20-30-х років ХХ ст. починається інтенсивне вивчення цієї проблеми у радянській дитячій психології (Л. Виготський, О. Леонт'єв). Власне лінгвістичне вивчення дитячого фольклорного мовлення було розпочате у психолінгвістиці, яка розглядала його як мовленнєву діяльність, що характеризується вживанням специфічних засобів спілкування. Особливостями мовних засобів дитячого фольклорного мовлення є: детермінізм форми мовних знаків, велика кількість (у порівнянні з мовою дорослих) звуконаслідувань та зображувальних слів, використання нерегулярних форм, утворених за регулярними моделями, оказіональне словотворення, дифузність уживання лексем, випадковість узагальнення при номінації, своєрідність синтаксису.

Мета цього дослідження полягає в тому, щоб на основі лексико-семантичного та концептуального аналізу виявити вербальні знаки етнокультури в українському дитячому фольклорному мовленні.

У сучасній лінгвістиці мовні явища досліджуються у нерозривному зв'язку з мисленням, свідомістю, пізнанням, культурою, світоглядом як окремого індивіда, так і мовного колективу, до якого він належить, що пов'язано з «докорінною зміною базисної наукової парадигми» [3, 5]. Особливо перспективним з цього погляду видається вивчення фольклору, і дитячого зокрема, як «вмістилища спектру національних конотацій» [1, 1] та «найбільшої універсальної художньої системи» [5, 7]. За слушним висловом С. Єрмоленко, через мову фольклору передається світогляд народу, зокрема його сприймання космосу, органічного зв'язку з навколишньою природою тощо. За фольклорними мовними формулами простежується формування народнопоетичної концепції світу [6, 325]. Остання, на думку З. Василько, «тією чи іншою мірою» спроектована «на всі рівні мовної системи» [1, 1].

Розглядаючи народнопоетичний текст як прояв колективного світосприйняття, світовідчуття, світорозуміння, доречно зупинитися на особливостях художньої образності, що позначається на доборі та організації фонетичних, словотвірних, лексичних, морфологічних засобів, посилює виразність та емоційність висловлювання. Серед одиниць кожного рівня мови є такі, що мають додаткову фольклорну конотацію (алітерації й асонанси звуків, суфікси пестливості й ласкавості, постійні епітети, синтаксичні паралелізми тощо).

Торкаючись фонетичних особливостей, дехто з дослідників, зокрема І. Білодід, В. Ващенко, Л. Мацько [7, 66], зазначають, що звукова організація кращих витворів української народнопоетичної творчості стилістично осмислена. На їхню думку, «звуківідтворюючі елементи» – це найбільш простий і поширений вид художньої характеристики усного мовлення; з їх використанням «створюються призначені для слухання зразки, які дають емоційне враження» [2, 178].

Народнопоетичній мові властива особлива звукова організація, яка є одним із основних компонентів підсилення художньої виразності. Існує думка, що організація звукової форми набуває значущості у поєднанні із загальним змістом у цілому, що «насправді вони [звуки] впливають на нас не самотійно, а в складній системі ідей, характерів, інтонацій слів..., які у своїй цілісності й викликають у нас певне художнє враження» [8, 6]. Тому на особливу увагу заслуговує використання у зазначених поетичних текстах фонетичних засобів, вагомість яких відчувається на сенсорно-емотивному рівні.

Фонетичне значення актуалізується в художньому тексті за умови його певної звукової організації, насамперед повтору, який виступає у народнопоетичному тексті як важливий композиційний елемент, як один з

основних засобів підсилення поетичної виразності. Звукоповтори (звуків або звукосполук) наче малюють своєрідний звуковий візерунок, надають милозвучності поетичному тексту, розташовуючись на початку, в середині чи в кінці рядка або всієї віршової строфи. Досить важливою при цьому є ознака кількості та якості звуків, які повторюються, оскільки повтор одного звука менше організовує мовлення, ніж повтори груп. Найбільшої семантичної вагомості набувають при цьому групи початкових звуків слова. Система звукоповторів, які надають емоційно-експресивного забарвлення тексту, може закріплюватися позиційно (наприклад рима) або не мати закріплених позицій (оказіональні або орнаментальні повтори) у тексті, проте в обох випадках вона орієнтується на звукову пам'ять слова, тобто його здатність викликати у свідомості та притягувати до себе в тексті близькі за звучанням слова. Повторення звуків створює перегукування між словами, формуючи цілісні художні образи. Ці явища у дитячому фольклорному мовленні функціонують як один з допоміжних евфонічних засобів, сприяючи посиленню художньої експресивності мови. Здебільшого ж вони надають йому наспівності, особливого звучання, що важливо саме для цих жанрів, оскільки для немовлят значення слів ще лишається недоступним, а сприймають вони лише мелодійний, ритмічний, звуковий образ твору.

Особливою стилістичною виразністю у народнопоетичних текстах з підкреслено емоційним забарвленням, зокрема колискових піснях та забавлянках, відзначаються слова із суфіксами суб'єктивної оцінки, тобто такими, що мають зменшувально-пестливі семантичні відтінки. За допомогою них створюється колорит ліричності, пестливості та інших відтінків емоційної оцінки предмета або явища.

Продуктивними є моделі предметних лексем із суфіксами зменшеності, здрібнілості: **-ок** (*голосок, дубок, синок, дідок, лісок*), **-ик** (*братик, возик, вогник, котик*), **-к-** (*дівчинка, рибка, хатка*), **-очк-**, **-ечк-**, **-ечок**, **-очок** (*квіточка, гілочка, річечка, кілочок, зіздочок, голосочок*), **-инк-**, **-иночк-** (*бадилинка, стеблинка, хвилиночка*), **-иц-** (*сестриця, водиця, травиця, земляця*), **-ен-** (*козеня, мишеня*), **-ятк-** (*малятко, дитятко, телятко*), **-ц-** (*віконце, слівце*), **-ечк-** (*віконечко, сонечко, словечко*), **-ячк-** (*волоссячко, пір'ячко, гіллячка*) тощо. Зі значенням одиниць стилістики мови вони реалізуються у мовленні і здебільшого надають йому забарвлення пестливості, ліричності, ніжності. Це типові для української мови засоби вираження інтимності. Використання таких стилістичних одиниць надає тексту колориту розмовності, фольклорності, дитячості сприймання і мовлення [7, 67].

Суфіксація пестливості охоплює й дієслова у сфері «дитячої» мови, коли

на місці інфінітивів утворюються форми на **-тки, -оньки, -очки, -оньки, -унечки, -усі, -уні**: гуляти – гулятки – гулятоньки, спати – спаточки – спатусі – спатуні – спатунечки, їсти – їстки – їсточки – їстоньки – їстусі; пор. також: топі – топ-топоньки – топочки – топусі (від *топати*). Назвою «суфікси зменшеності-пестливості» далеко не вичерпуються відтінки, які виражаються ними. Суфікси цієї групи в складі слова є морфемами, які звичайно вказують на емоційний характер семантики слова; але вони одночасно забарвлюють і все речення, в якому є слова з такою суфіксацією, різними колоритно-стилістичними і модальними відтінками. Саме тому ця суфіксація спостерігається в будові не тільки тих слів, що означають предмети і якості (іменники і прикметники), яким може бути властива функція емоційної характеристики, але й у словах інших лексико-граматичних класів.

До характерних мовних явищ українського дитячого фольклору належить тематичне розмаїття лексики і фразеології, варіантність морфологічних форм, специфіка синтаксичної організації тексту. Культура народнопоетичного слова виявляється не тільки в орфоепічній та ритмомелодичній відпрацьованості звукової будови, а й у тому, що весь світ естетичних уявлень (кольористика, акустика, форми, лінії, тіні, простір, час) так чи інакше відбивається у значеннях слів.

Просторово-часові відміни фольклорних творів спричиняються до формування своєрідних синонімічних рядів, у яких семантична окресленість лексичної одиниці нейтралізується (пор. найменування на зразок *ліс, луг, гай, діброва* та ін.). Синонімами в цілісній системі фольклорних виражальних засобів виступають слова *квітонька, квіточка, цвіточок, чічка, квітонько*.

Здрібніло-пестливе значення таких форм, як *дитинонька, матінка, квітонька, спатоньки*, характерні для мови фольклору, є підставою для включення до загальномовного словника дитячої лексики. Це невелика група простих для вимови слів, якими користується дитина у ранній період розвитку (з кінця 1-го до кінця 2-го року життя) до засвоєння загальноновживаної мови. Ця група включає: а) звуконаслідувальні слова (власне звуконаслідувальні: *бух, няв, кум-кум*; звуконаслідувальні слова у значенні загальноновживаних: *бі-бі* – машина, *гав-гав* – собака); б) спотворені слова: *пинка* – спинка, *лісіцьок* – рушничок; в) специфічно дитячі слова (загальнопоширені: *папа* – хліб, *кетя* – цукерка та ін.; індивідуально створювані: *голь-голь* – соска, *ака* – пташка). Деякі з них характеризуються багатозначністю (*киця* – власне кішка, шерсть, волосся; *мась* – власне м'яч, а також речення на зразок «Кидай мені м'яча, коти м'яча, дай мені м'яча»), ситуативністю (актуалізується тільки при візуальному сприйманні предмета), морфологічною неформленістю,

зрозумілістю порівняно невеликій групі людей.

Мова дитячого фольклору, зокрема колискових пісень та забавлянок, виробила свій поетичний словник традиційних епітетів: *дитинонька малесенька, котик сіренький, шовковий повивачок, пелюшка тоненька, квітка дрімливая, сонливая, щасливая, кашка добренька, зозуленька сивокрила* тощо; традиційних порівнянь: *як вишенька на вишеньці, так дитинонька в колисочці; спи дитя в колисочці, як огірок в долиноньці; як квіточка у садочку* тощо.

Ритмомелодика народного мовлення породила прикладкові епітети: *щастя-доля, добро-охота, ряс-травиченька, рута-м'ята, котик-братик, кіт-воркіт, кін-баламут, сон-дрімота, дитяtko-соколя*. Інтенсивність експресії виявляється у традиційних редуплікаціях на зразок: *скрип-скрип, хить-хить, коте-котинку, думати-гадати*. Окремі лексеми набувають стійких асоціативних конотацій: *білії рученьки, білії ніженьки, білеє личенько, білії плечі, біленьке тіло, білая хустка, білая хатка, повивач біленький, білая берізонька, білеє деревце; сивий голуб, сивий сокіл, сивокрила зозуля; чорні брови, чорний шпак, коте чорний; червоні чоботи, червоне намисто, червона плахта, червона кожушина, червоні ягідки, червона калина; зеленеє жито, зелена запаска*. Асоціативне коло домінантних лексем чітко означене: *долька щасливая, третяя (квітка) щасливая, дитинонька щасливая*. Усталені вирази мають стилістичну визначеність: *топтати ряс-травиченьку; як маків первоцвіт, много літ, ой много літ*.

Традиційними є початкові фрази колискових пісень: *ой спи, дитя, без повиття; ой ну люлі-люлі, налетіли гулі* та забавлянок: *куй-куй чобіток, печу-печу хлібчик; ой чук-чук-чук; гона-гона-гонана*. Народна мова має шар лексем, позначених конотацією архаїки. Такі слова прийнято називати застарілими. До них належать і діалектні слова, більшість із яких також є архаїчними, оскільки говірки передували літературній мові і зберігають реліктові елементи мови попередніх віків. Така лексика формує уявлення про культуру світосприймання, про розуміння нашими предками навколишнього життя і відображення його в мові. Це назви реалій, що відійшли в минуле: *дуля* (сорт груш), *запаска* (спідниця), *кирея* (верхній довгий суконний одяг), *неньо* (тато), *роля* (рілля), *свитка* (одяг, пошитий з грубого сукна).

Мова традиційного фольклору відображає колективне світобачення народу, спільне і найважливіше з погляду інтелектуально-моральних та емоційних оцінок, передає його відшліфованими усталеними виражальними засобами. У колискових піснях та забавлянках багато слів-символів, що мають фольклорне походження (пор. символи рослинного світу – *хрещатий барвінок*,

зеленеє жито, рута-м'ята, червона калина, тройзілля та ін.). Вони здавна відігравали і відіграють роль певних формул, у які закодована інформація потрібного змісту, емоційної та естетичної оцінки. Рівень такої інформації був зумовлений пізнавальною діяльністю, розвитком художнього мислення й естетичними надбаннями народу. Символ умовно позначав сутність одного поняття чи явища через інше на основі схожості, подібності, суміжності. Фольклорна символіка формувалася на аналогіях між предметами і явищами, зрозумілими і не зрозумілими людині. Наявність у лексемі-символі поняттєвого (і матеріально-предметного) ядра та чуттєво-образного уявлення розширила його семантичні межі. Народнопоетичним символам властиві багатозначність, тривалість і протяжність у мові. Більшість народнопоетичних символів склалася ще за часів дохристиянських вірувань українського народу.

Дивовижна гармонія мелодії тексту, наскрізна поетичність, світ доброти і радості, печалі і згуби передаються місткими словами-образами, що стають народними символами, обростають відтінками значень, переосмислюються, набуваючи стійкого фольклорного забарвлення: *калина, калинонька; рута-м'ята; явір; яворонько; тополя; тополенька; верба, вербиченька; нічка темна; зеленеє житечко; білеє личенько, білії рученьки; холодна водиця.*

До виразних фольклорних засобів належать синонімічні ряди: взаємозамінні слова, словоформи, синтаксичні конструкції діалектного, фольклорного й літературного походження, що функціонують у різних часово-просторових варіантах усного художнього твору: *лишу, залишу; квіт, цвіт; шлях, дорога, битий шлях, путь; киця, кіт, котина, котино; гулі, гоголі; дубець, дубина, дубчик; стрічка, стьошка* тощо.

Широкими й функціонально потужними є стилістичні можливості морфологічної системи українських колискових пісень та забавлянок. Частотність уживання слів різних частин мови завжди є своєрідним показником стильової належності висловленого і мають незаперечне пізнавальне значення. До семантично й стилістично найпотужніших слів належать іменники та дієслова. Їх лексичне значення, предметності (для іменників) або дії, стану (для дієслів) є центром, навколо якого групуються в реченні решта мовних одиниць. Якнайменше використовується у зазначених текстах числівники, що пояснюється тим, що вони відтворюють лише кількісно-числові відношення між об'єктами дійсності і їм не надається категоріально якісна оцінка, адже мова йде про маленького слухача, не здатного кількісно оцінювати дійсність. Тому мова йде переважно про *два kota* чи *три квітки*. Менш характерні для народнопоетичного мовлення дієприслівники та дієприкметники, що зумовлено обмеженою ознакою

книжності, характерною розмовно-побутовому мовленню. Значна кількість сполучників у розглянутих текстах засвідчує цільність, влучність, розмаїтість та окресленість семантико-синтаксичних зв'язків між їх сегментами.

Колискові пісні та забавлянки – це переважно монологічні монострофи, де зміст виражається низкою поетичних засобів. Риторичні звертання і питання часто спрямовані на котика, дитину, голубів, нову колисочку, сон, дрімоту: *коте білий, коте сірий; колишся, колисонько новая; маленький шпачку; коте-рябку; дитино маленька; маленький синочку; котику-братику; соколе, соколочку; колисочко з дуба, шовкові вервечки; Сонку! Дрімку! Голубойку!*

Часті повтори, словесні та синтаксичні анафори виконують важливу композиційну функцію, а також сприяють зосередженню уваги, надають певного експресивного забарвлення: *Материнку будем рвать, / Малу дитинку колисать, / Мала дитинка буде спать. / Котику сіренький, / Котку біленький, / Котик волохатий* [4, 45].

Материнська пісня утверджує зростання дитини, яке порівнюється (у формі паралельних синтаксичних конструкцій) з процвітанням і зростанням у природі. Звідси постають яскраві порівняння, що символізують усе живе і чисте: *...Як калина цвісти буде, / То дитина рости буде, / Вже калина процвітає, / А дитина виростає* [4, 34].

Приєм синтаксичної симетрії використовується у таких зразках, де материнські побажання усіляких гараздів дитині – це цілий ланцюг поетично осмисленої симетрії явищ природи і життя дитини: *Буде вітерець повівати, / Колиску хитати, / Дрібний дощик буде іти, / Дитя напувати, / Пташки будуть надлітати, / Дитині співати* [4, 47].

Так чи інакше, колискові пісні – жанр, який має чітко визначену конкретну функцію: заспокоїти і приспати дитину. З цим основним їх призначенням і пов'язані особливості поетики жанру. Оскільки єдиним слухачем є дитина, яка лише починає розуміти окремі слова й реалії дійсності, то у колискових використовується тільки найпростіша загальноживана лексика, у них немає складних поетичних прийомів і тропів. З художньо-поетичних засобів натрапляємо передусім епітети (*золотенькі бильця, шовкові вервечки, пухові подушечки, хата тепленька*), це чи не єдиний троп, що широко використовується в колискових для увиразнення їх змісту. Рідко вживаються порівняння (*білий, як ліля; очка, як тернина*). Всі інші засоби спрямовані на створення специфічної звуко-ритмічної оболонки твору, яка навіває дитині сон. Основним її виразником є мелодія, яка відрізняється від

інших ліричних пісень одноманітністю і монотонністю, оскільки має на меті вплинути на стан і настрої дитини, щоб її заколисати. Ефект заколисування підсилюється не лише ритмічним погойдуванням дитини в колисці, але також і специфічними формальними ритмомелодичними засобами самого тексту колискової. Як правило, дитина ще не розуміє лексичного значення слів колискової, але вона вловлює звуки, співзвучні висловлювання, і пісня стає одним із шляхів її знайомства зі світом. Тому, виконуючи колісанки, матері вкладають в них усе багатство почуттів, які хочуть словами передати (навіяти) немовляті.

Переважна частина творів має форму монологу матері, зверненого до дитини, або уявного діалогу з нею. Така форма підсилює щирість та безпосередність висловлюваних думок та почуттів, дає простір для імпровізації. Мотиви бувають різні, як і різний діапазон почуттів: від жертвовної любові та опіки до нарікання, висловлення думки, що дитина небажана.

Забавлянкам, як і колисковим пісням, характерна простота структури і поетики. Незалежно від форми побудови (пісенька, казочка, оповідь, діалог), усім їм притаманне економне використання художніх засобів. Основна увага зосереджена на самій зображуваній ситуації чи дії, а тому переважають дієслівні форми, слова вживаються в їх прямому лексичному значенні. Відсутність тропів компенсується жестами, інтонацією, мімікою, рухами.

Як бачимо, всі мовні засоби поезії пестування підпорядковано можливостям дитячого сприймання. Народна дидактика, використовуючи рідне слово, навчає дитину різним наукам. Через рідну мову дитина засвоює не самі тільки слова, їх сполучення та видозміни, а безліч понять, поглядів на речі, велику кількість думок, почуттів, художніх образів, логіку і філософію мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Василько З.С. Символізація значення слова в українському фольклорному мовленні / Автореф. ... дис. канд. філол. наук. – К., 2003. – 19 с.
2. Ващенко Г. Виховна роль української народної пісні // Твори. – Т. 4. – К.: Школяр – «Фада» ЛТД, 2000. – 276 с.
3. Голубовська І.О. Етнічні особливості мовних картин світу: Монографія. – К.: Наук. думка, 2004. – 196 с.
4. Дитячий фольклор / Упоряд. і передм. Г.В. Довженок. – К.: Дніпро, 1986. – 304 с.
5. Дмитренко М. Українська фольклористика: історія, теорія, практика. – К.:

- Ред. часопису «Народознавство», 2001. – 576 с.
6. Єрмоленко С.Я. Мова фольклору // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000. – 620 с.
 7. Мацько Л.І. Українська мова: формування національної свідомості // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 1. – С. 65-71.
 8. Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. – М.: Просвещение, 1976. – 438 с.